

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д.08.18.571 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 336.7

САРБАГЫШОВА АЙГҮЛ ЭСЕНОВНА

**АЙЫЛ ЧАРБАЛЫК НАСЫЯЛОО ТУТУМУН
ӨРКҮНДӨТҮҮ (НАРЫН ОБЛУСУНУН
МАТЕРИАЛДАРЫНДА)**

08.00.10 – Каржы, акча жүгүртүү жана насыя

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
а в т о р е ф е р а т ы

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш С. Нааматов атындагы НМУнун бухгалтердик эсеп, экономика жана менеджмент кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: экономика илимдеринин доктору, профессор
Омуралиева Дамира Кемеловна

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, а.и.к.
Тюлюндиева Назира Манатовна

экономика илимдеринин кандидаты, доцент
Жолдошбекова Сейилхан Жолдубаевна

Жетектөөчү мекеме: М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз
экономикалык университети, каржы жана насыя
кафедрасы
дареги: Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.,
Тоголок Молдо көч. 58

Диссертацияны коргоо 2018-жылы «28» апрелде саат 16.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-орус славян университетине караштуу түзүлгөн экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча диссертациялар корголуучу Д.08.18.571 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот.

Дареги: 720022, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу 394, 8-корпус, 300-кабинет.

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин төмөнкү даректеги: 720000, Бишкек ш., Жибек Жолу көч. 394, 8-корпус китепканасынан таанышууга болот.

Окумуштуу катчы,
э.и.к., доцент

Дженалиева М. А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Айыл чарбасы жогору маржалуулугу менен айырмалануусун улантууда, бул аталган экономикалык секторду көбүрөөк келечектүү кылууда. Бирок чоң кирешелер, эреже катары, жогору тобокелдер менен коштолот. Айыл чарбасына инвестиция салуу бир нече эң маанилүү милдеттерди чогуу чечет. Биринчиден, мамлекеттин жалпы экономикалык өсүүсүнө чоң салым. Экинчиден, өлкөнүн азык-түлүк кору өсөт, бул улуттук коопсуздук үчүн маанилүү. Үчүнчүдөн, жаңы жумушчу орундар түзүлөт, алар жарандык коомдогу социалдык чыңалууну жоёт.

Дүң ички өнүмгө (ДИӨ) салымы, ошондой эле өлкөнүн азык-түлүккө болгон керектөөсүн канааттандыруусу жагынан, калктын 66,2 %ы айыл чарбасында иштегенине карабай, Кыргызстандагы айыл чарба өндүрүшү акырындап төмөндөп баратат.

Кыргыз Республикасында айыл чарбалык арналыштагы жерлердин үлүшү республиканын жалпы жер фондунун 28,4 %ын түзөт, бул 1,2 млн. га ашуун айдоо жерлерди жана 9,1 млн. га жайыттарды камтыйт, алар өсүмдүк өстүрүүнү да, мал чарбачылыкты да өнүктүрүү үчүн жетиштүү база барлыгын күбөлөндүрөт.

2018-жылдын 9-январында кол коюлган «2018-жылды Аймактарды өнүктүрүү жылы деп жарыялоо жөнүндө» Жарлык да аймактарды өнүктүрүүнүн базалык документи болуп калды, ага ылайык аймактардын экспорттук дараметин колдоого, чакан жана орто ишкердикти колдоо үчүн шарттарды түзүүгө, аймактардын экономикалык өнүгүүсүнө багытталган инвестицияларды тартууга көңүл бурулат.

Биздин өлкөнүн Евразия экономикалык биримдигине мүчөлүгү, өзгөчө Россия Федерациясында жана Казакстанда базарды абдан кеңейтүүгө жана айыл чарба өндүрүмүн өткөрүүдө ийгиликке жетишүүгө жол берет. КРнын бардык тышкы соода келишимдеринин 40 %ы ЕАЭБ өлкөлөрүнө туура келет: анын ичинде Россияга – 27,1 %, Казакстанга – 11,9 %, Белоруссия менен Арменияга – 1-1,6 %га чукул. Ал эми айыл чарба өндүрүмү КРнын экспортунун негизги бөлүгүн түзөт.

Айыл чарбасынын кызуу өнүгүүсүнө жолтоо болгон факторлордун бири насыя ресурстарынын жеткиликтүүлүгүнүн төмөн деңгээли жана ашыкча кымбаттыгы, сактык компаниялардын өнүкпөгөндүгү жана мамлекеттин колдоосунун алсыздыгы болуп саналат. Банк базарындагы коммерциялык каржылоонун иш жүзүндө жашап турган шарттары кыргыз фермерлери үчүн көтөрө алгыс, демек, кол жеткис болуп саналат. Буга кошул-ташыл колдо бар технология артта калган, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү жана малдын өнүмдүүлүгү төмөн, кайра иштетүү өнөр жайынын алсыздыгынан улам кошумча нарктын өсүүсү жайбаракат.

Айыл чарбасын насыялоо ушул ата мекендик тармактын майнаптуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, түпкү эсепте өлкөнүн азык-түлүк базарындагы иштерди жана айыл калкынын жашоо сапатын маанилүү жакшыртууну камсыздайт.

Ошентип, өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу тармактарынын биринин – айыл чарбасынын проблемаларын чечүүгө болгон өсүп бараткан керектөө айыл чарба өндүрүүчүлөрү үчүн насыянын ролун жогорулатуу жана жеткиликтүүлүгүн камсыздоо, насыялоонун шарттарын өркүндөтүү, агрардык тармактын ишканаларын

насыялоону жүзөгө ашыруучу акча-насыя институттарынын ишмердүүлүгүнүн майнаптуулугун жогорулатуу, ошондой эле аларды колдоонун формаларын өнүктүрүү менен тыгыз байланышып, изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун аныктады.

Проблеманын иштелгендик даражасы. Айыл чарбасын насыялоо маселелерине көп көңүл бурулган. Насыялоо тутумун, анын ичинде агрардык сектордо дагы, калыптандыруунун жана өркүндөтүүнүн теориялык-методологиялык аспектерине КМШ окумуштууларынын – Л. И. Абалкиндин, Д. А. Бакановдун, И. Н. Буздаловдун, П. С. Никольскийдин, О. И. Лаврушиндин, В. А. Люсовдун, В. К. Сенчаговдун, Б. И. Алехиндин, А. Ю. Казактын, Г. А. Калиевдин, М. Б. Кенжегузиндин, А. К. Кошановдун, В. И. Рыбиндин, И. В. Левчуктун, В. М. Родионованын эмгектери арналган.

Республиканын окумуштуу-экономисттеринин – М. И. Исраиловдун, Д. К. Омуралиеванын, Т. К. Койчуевдин, А. У. Орузбаевдин, М. Б. Балбаковдун, К. А. Абдымаликовдун, А. Р. Рахматовдун, Ш. М. Мусакожоевдин, Т. Ю. Жолдошеванын, Б. Ж. Жеенбаеванын, С. Д. Жолдошбекованын, М. А. Токтобекованын, М. А. Жоробаеванын, Ж. З. Жумалиеванын, З. Х. Зилалиеванын, Ф. Б. Сариевдин, Б. Т. Максытованын эмгектери да каралып жаткан проблемаларга арналган.

Базар мамилелери шарттарында агрардык секторду насыялоо азыраак иштелген проблема бойдон кала берүүдө да, анын көп аспектери талаш-тартыштардын предмети болуп саналат жана республиканын агрардык секторунун майнаптуулугун жогорулатуу максатында базар экономикасынын шарттарында агрардык секторду насыялык камсыздоонун теориялык негиздеринин, методикалык маселелеринин бүткүл комплексин кучагына алуучу андан аркы изилдөөгө муктаж болот.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелерде жүргүзүлүп жаткан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдар мезгилинде туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясына; 2014-2017-жылдарга Нарын облусун өнүктүрүүнүн стратегиясына; Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2017-жылдын 25-августундагы токтому менен бекитилген Өкмөттүн «Жаңы доорго кырк кадам» Программасына; Пайдубалдуу изилдөөлөрдүн россиялык фондунун «КМШ өлкөлөрүнүн жаш окумуштууларынын россиялык уюмдардагы илимий иши» программасына байланышкан. Диссертациялык иш ошондой эле С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп, экономика жана менеджмент кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин «Нарын облусунун табият ресурстарын экономикалык баалоо» комплекстүү темасына ылайык аткарылган.

Диссертациялык иштин максаты айыл чарбалык насыялоо тутумунун майнаптуу иштөөсүн жана өркүндөтүүсүн камсыздоочу теориялык жоболорду негиздөө жана конкреттүү сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Ушул максатка ылайык **изилдөөнүн төмөнкү милдеттери** чечилген:

- каржылык-экономикалык мамилелердин бөтөнчөлүктүү категориясы катары айыл чарба өндүрүшүн насыялоонун теориялык-методикалык негиздерин иликтөө;

- экономиканын агрардык секторун насыялоону уюштуруунун ата мекендик жана эл аралык тажрыйбасын жалпылоо;
- тармактагы насыялоонун көлөмдөрүн талдоого алуу, банктардын, банктык эмес каржылык-насыялык мекемелердин, лизингдик компаниялардын иш тажрыйбасын жалпылаштыруу;
- тармакты насыялоо жана айыл чарбалык насыялоо тутумун өнүктүрүү маселелериндеги мамлекеттик колдоонун негизги багыттарын иликтөө;
- айыл чарба өндүрүшүн насыялоо тутумун өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкүдө жатат:

- айыл чарба өндүрүшүн насыялоо тутумунун маңызы менен мазмунуна тиешелүү теориялык аспектилер такталган;
- экономиканын агрардык секторун насыялоону уюштуруунун эл аралык тажрыйбасы аны ата мекендик практикага ыңгайлаштыруу максатында иликтенген;
- Кыргызстандагы айыл чарбалык насыялоонун абалы изилденген;
- Нарын облусундагы айыл чарбалык насыялоого талдоо жасалган;
- мал чарбачылыктын өндүрүмүнүн майнаптуулугун жогорулатуудагы насыянын ролу изилденген;
- айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыккан;
- ипотекалык механизмди колдонуу менен инвестициялык насыялоону жана анын инфратүзүмүн уюштуруу боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Иштин практикалык маанилүүлүгү биз иштеп чыккан практикалык сунуштар айыл чарбалык насыялоо тутумунун майнаптуу кызмат өтөөсүн жана өркүндөөсүн уюштуруу жаатында жана ЕАЭБ өлкөлөрү менен экономикалык процесстердин интеграциялануусу шартында аймакты өнүктүрүү стратегиялары менен программаларын иштеп чыгууда колдонулуу таба алышарында жатат.

Изилдөөнүн айрым бир теориялык жана практикалык иштелмелери С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинде «Акча, насыя, банктар», «Айыл чарбасынын экономикасы» өңдүү дисциплиналарды окутууда колдонулат.

Ипотекалык насыялоо тутумун өркүндөтүү боюнча сунуштар «Айыл Банктын» Нарындагы филиалынын практикалык ишинде колдонулат, муну колдонууга киргизүү актысы күбөлөндүрөт.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча негизги теориялык жоболор, тыянактар менен сунуштар Кыргыз Республикасындагы жана жеке алганда Нарын облусундагы ипотекалык механизмди колдонуу менен инвестициялык насыялоону жана анын инфратүзүмүн уюштуруудагы майнаптуу варианттарды камтуучу айыл чарба өндүрүшүн насыялоо долбоорлорун иштеп чыгууга негиз болуп калышарында жатат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор төмөнкүлөр:

- айыл чарбалык насыялоо тутумунун маңызы менен мазмунуна тиешелүү теориялык-методикалык жоболор;
- экономиканын агрардык секторун насыялоону уюштуруунун ата мекендик жана эл аралык тажрыйбасын жалпылоо;
- Кыргыз Республикасындагы, жеке алганда Нарын облусундагы айыл чарба өндүрүшүн насыялоону талдоонун натыйжалары;
- айыл чарба экономикасын көтөрүү максатында айыл чарбасын насыялоо тутумун өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча айрым багыттар;
- агрардык секторду насыялоону мамлекеттик колдоону өркүндөтүү боюнча айрым багыттар;
- ипотекалык механизмди колдонуу менен инвестициялык насыялоону жана анын инфратүзүмүн уюштуруу боюнча сунуштар.

Издөнүүчүнүн жекече салымы айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү зарылдыгын негиздөөдө жатат. Изденүүчү «айыл чарбалык насыялоо тутуму» түшүнүгүн тактаган, айыл чарбалык насыялоонун функционалдык моделин сунуштаган, айыл чарба өндүрүшүн насыялоо тутумунун негизги багыттарын аныктаган. Автор изилдөөнүн алкагында Нарын облусу боюнча «Айыл чарбасын каржылоо-3» долбоору боюнча насыя алууну каалаган айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнөн жана айыл чарбасын өнүктүрүүгө насыя алган карыз алуучулардан сурамжылоо жүргүзүп, мониторинг жасаган. Сурамжылоонун натыйжалары боюнча банктардын, банктык эмес микронасыя мекемелеринин ишин жакшыртууга түрткү болуучу сунуштар иштелип чыккан.

Иштин негизги жоболорунун апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары төмөнкү эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган жана талкууланган: Борбор Азия өлкөлөрүнүн экономикасы: калыптануу оорчулуктары жана өнүгүү келечектери: Эл аралык илимий-практикалык студенттик конференция, 4-5-октябрь, 1999-ж. – Бишкек: Ж. Баласагын атындагы КУУ, 1999-ж.; Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Билим берүүнүн жана илимдин проблемалары» аттуу республикалык илимий-практикалык конференция, Нарын: Нарын мамлекеттик университети, 2004-ж.; Борбор Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери менен аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференциясы, Исраиловдук окуулар – V «Евразиялык экономикалык союз: эсеп, талдоо жана аудит тутумдарын гармониялаштыруу көйгөйлөрү» - Чолпон-Ата, 2015-ж; Эл аралык илимий-практикалык конференция «Жайыттарды туруктуу башкаруу» - Нарын: Нарын мамлекеттик университети, 2015-ж.; Борбор Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери менен аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференциясы, Исраиловдук окуулар – VI «Эсеп менен аудиттин эл аралык стандарттары жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн экономикаларынын интеграциясы: тажрыйба жана келечектери» - Чолпон-Ата, 2016-ж. ж.б.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда чагылтылуу толуктугу. Диссертациялык иштин негизги жоболору 15 илимий макалаларда, анын ичинде 4 чет өлкөлүк публикацияларда жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүнү, үч главаны, жети параграфты, корутундуну, шарттуу туюнтмалар менен кыскартуулардын тизмесин, 150 аталыштан турган колдонулган адабияттардын тизмесин ичине алат.

Диссертациялык иш 162 барак компьютердик текстте баяндалган; 26 талдоочулук жадыбалдарды, 20 сүрөттү камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, көйгөйдүн иликтенгендик жана иштелгендик даражасы негизделген; максаты, милдеттери аныкталган; коргоого коюлуучу илимий жоболор түзүлгөн жана диссертациянын натыйжаларынын апробациясы чагылтылган.

«Айыл чарба өндүрүшүн насыялоонун илимий негиздери» деген биринчи главада айыл чарба өндүрүшүн насыялоонун теориялык-методикалык негиздери жана айыл чарбалык насыялоонун эл аралык тажрыйбасы изилденген.

«Насыялоо тутуму» термини көп колдонулганына карабай, анын мазмуну толук өлчөмдө изилденген эмес. тутум катары насыялоо проблемаларына арналган илимий эмгектер өтө аз санда жана көбүнчө насыялоо тутуму жөнүндө эске салып гана кетишет, бирок анын маңызын ачышпайт. Биздин өлкөдө насыялоонун өнүгүүсүнүн жетишсиз деңгээлде болуусунун себептеринин бири насыялоо процессин тутум катары, элементтердин жыйындысы катары ишке ашыруу менен байланышкан деп болжоого болот. Биздин көз карашыбызда, «айыл чарбалык насыялоо тутуму» түшүнүгүнүн маңызын аныктоо, бир жагынан, экономиканын реалдуу секторуна түрткү берүүдө насыянын ролун жогорулатууга, башка жагынан насыя тобокелдерин минималдаштыруу максатында насыя процессин башкаруу тутумун өркүндөтүүгө көмөктөшмөк.

Ушуга байланыштуу, биз берилген терминдин төмөнкү аныктамасын сунуштадык: **айыл чарбалык насыялоо тутуму** – бул өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы, алар насыялоонун техникасы менен технологиясын, аны насыялоо принциптерине жана насыя тобокели теориясына ылайык жөндөөнү кучагына алуучу айыл чарба өндүрүшүнүн субъектилерин насыялоо боюнча процессти уюштурууну аныкташат.

Ошентип, айыл чарбалык насыялоо тутуму боюнча иштерди иликтөө анын түзүмүн жана элементтерин ачуусуз мүмкүн эмес.

Иликтенгенден чыгып, Кыргызстандагы айыл чарбалык насыялоо тутумунун түзүмүн үч өз ара байланышкан жана өз ара шартташкан тутумчалардын – жөндөөчү, уюштуруучу жана каржылык-экономикалык – барлыгы катары элестетүүгө болот.

Жалпысынан, айыл чарбалык насыялоо тутумунун түзүмүн талдоо Кыргыз Республикасында анын майнаптуу иштөөсү үчүн зарыл, бирок аны өркүндөтүүнү талап кылуучу бардык негизги элементтер барлыгын көрсөтмөлүү көргөзөт. Татаал, азыркы мезгил үчүн мүнөздүү проблемалардын бири айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү менен банктардын кызыкчылыктарынын биримдигине жетишүү

болуп саналат. Ар бир кардар тейлөөчү банкты тандоого укуктуу, бирок кийинкиси да кардарларды тандоого укуктуу, бул тейлөөгө келишимдерди түзүүдө «пайдасыздардан» баш тартууга алпарат. Мындай баш тартуу коркунучу майда ишканалар менен уюмдарга карата өзгөчө күчтүү, алар болсо, бул парадокс, насыяга баарынан курч муктаж болушат.

Кыргызстанда, жеке алсак, Нарын облусунда майда товар өндүрүүчүлөрдү насыялоо көйгөйү бүгүн чечилбеген бойдон калууда. Эреже катары, банктар микронасыяларды берүүгө кызыкдар эмес, анткени аларды бул кызыктырбайт жана насыяны кайтаруунун жетишерлик кепилдигин бере алышпайт; банктардын оң чечимдерди кабыл алуу жол-жобосунун өзү татаал болуп саналат; майда товар өндүрүүчүлөрдө күрөө боло алуучу мүлктүн жетиштүү көлөмү жок. Көпчүлүк дыйкандар да жогору пайыздык коюмдардан жана насыялоонун катаал шарттарынан улам коммерциялык банктардан насыяларды алууну каалашпайт.

Аймактардын экономикалык жана саясий өз алдынчалыгынын кеңейүүсү шартында айыл чарба насыясынын универсалдуу, катаал деталдашкан моделинин болуусу мүмкүн эмес. Биздин көз карашыбызда, айылда насыялоо тутумун өнүктүрүү үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүү маанилүү, анан да өндүрүмдү түздөн-түз өндүрүүчүлөрдүн «төмөнтөн» болгон демилгелерин эске алуу зарыл.

Дүйнөлүк тажрыйба айыл чарба өндүрүмүнүн майда өндүрүүчүлөрү көбүнчө чакан банк мекемелери – жер банктары, өз ара насыялоо банктары тарабынан каржыланышарын күбөлөндүрөт, алар дал ушу майда товар өндүрүүчүлөргө насыяларды берүүгө адистешишет. Аталган банктар фермерлердин насыялоого болгон керектөөсүн гана канааттандырбастан, каржылык консалтинг менен чакан жана орто бизнести жүргүзүүнүн усулдук камсыздалышын да сунушташат. Бул тажрыйба Кыргызстандын шарттарына ыңгайлаштыруу үчүн жетишерлик келечектүү болуп саналат.

«Айыл чарба өндүрүшүн насыялоо тутумунун азыркы абалы» деген экинчи главада Кыргызстандагы айыл чарбалык насыялоонун азыркы абалы изилденген жана Нарын облусундагы айыл чарба өндүрүшүн насыялоонун өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүлгөн.

Агрардык секторду насыялоо тутуму институционалдык жактан үч элементти: каражаттарды салуу объектиси макамындагы айыл чарба товар өндүрүүчүсүн (карыз алуучуну), анын өнүгүүсүнө акча каражаттарын салууга даяр дараметтүү насыялоочуну жана мамлекеттин жүзүндөгү насыялык мамилелерди жөндөөчүнү камтыган банктык жана парабанктык уюмдардын жыйындысынан турат.

Насыялоочулар тутумчасы, биринчи кезекте банктар менен берилген. Азыркы мезгилде республиканын бардык банк мекемелери ишмердүүлүгүнүн түрү боюнча универсалдуу болуп саналышат. 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу филиалдардын жыйынды саны 16,5 %га, ал эми өткөн жылга салыштырмалуу 3,2 %га көбөйдү. Алсак, «Кыргыз Инвестициялык-Насыялык банкы» ЖАК 2012-жылга салыштырмалуу филиалдарынын санын 77,8 %га, «Айыл Банк» ААК 10,3 %га, «Кыргызстан коммерциялык банкы» ААК 16,7 %га, «Оптим Банк» ААК 28,6 %га, «Демир Кыргыз Интернэшнл Банк» ЖАК 2,6 эсеге көбөйткөн, ал эми «Росинбанк» ААК өз филиалдарынын санын 41,7 %га кыскарткан.

2017-жылдын башына карата Кыргыз Республикасынын бардык иштеп жаткан коммерциялык банктарынын насыя портфелинин көлөмү мурунку жылга салыштырмалуу 0,5 %га азайып, 93,5 млрд. сомду түзгөн, ал эми 2012-жылга салыштырмалуу абсолюттук өсүш 53,4 млрд. сомду түзүп, 2,3 эсеге көбөйгөн. 2012-жылдан 2016-жылга чейин коммерциялык банктардын жыйынды насыя портфелинин азаюусуна карабай, айыл чарбасын өнүктүрүүгө берилген насыялардын үлүшү көбөйгөн.

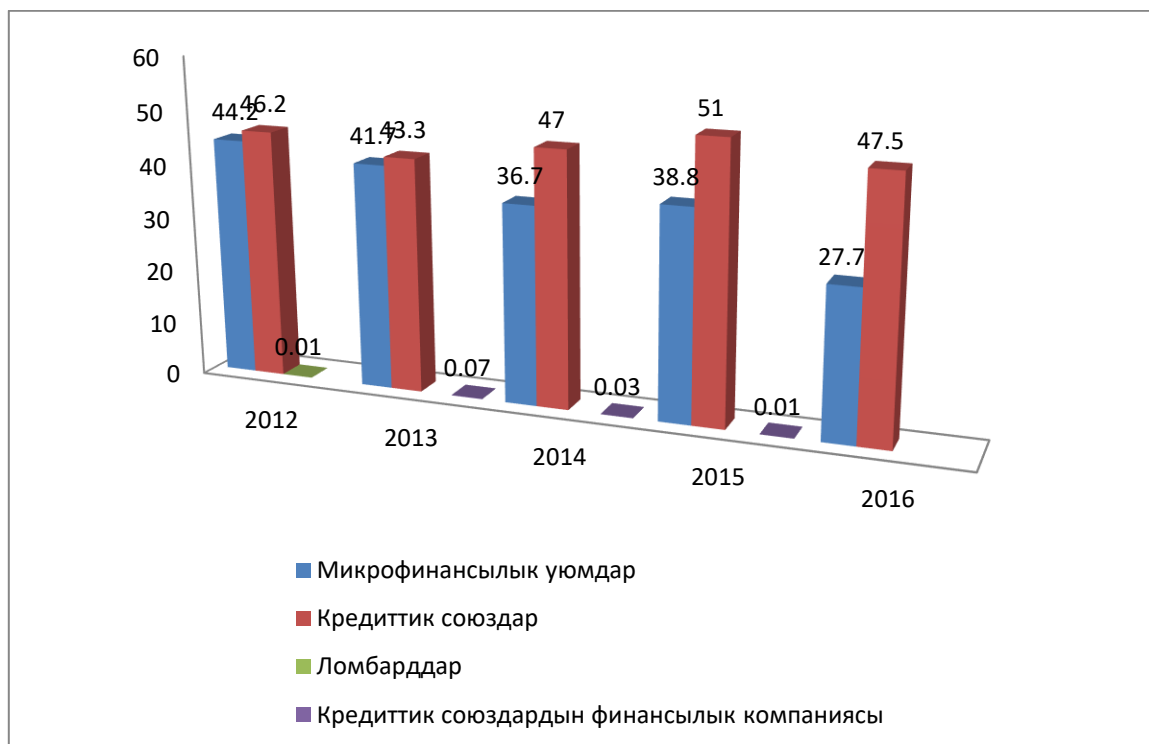
2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу банктык айыл чарбалык насыялоонун деңгээли 3,2 эсеге көбөйгөн. Коммерциялык банктардын насыя портфелинде айыл чарбасын өнүктүрүүгө берилген насыялардын үлүштүк салмагы 2016-жылы 20,7 пайызды түзүп, мурунку жылга салыштырмалуу 1,9 п.п., ал эми 2012-жылга салыштырмалуу 5,6 п.п. көбөйгөн, бул бүткүл агрардык секторду мамлекеттик колдоо боюнча чараларды ишке ашыруудан улам мүмкүн болгон.

Айыл чарбалык насыялоо тутумунун дагы бир маанилүү элементи лизинг болуп саналат. Базардын көбүрөөк активдүү өнүгүүсү 2011-жылдан 2014-жылга чейин байкалды, анткени лизингдик операциялардын 70 %га чукулу дал ушул мезгилде жсалды. Бул мезгилдин кыска үзүмүндө лидердик позицияны ээлөөгө жана лизингдик базарда өз үлүшүн 94 %га көбөйтүүгө жетишкен «Айыл Банк» ААКнун базарга кирүүсү менен шартталган.

Банктардын лизингдик келишимдеринин көлөмдөрүнүн динамикасын карап жатып, «Айыл Банк» ААК менен «Бай-Түшүм» Банкы ЖАК каралып жаткан мезгил ичинде базарга туруктуу чыгып лизингдик келишимдерди жасашканын, ал эми «Кыргызстан КБ» ААК менен «КИНБ» ЖАК базарга 2013-жылы гана киришкенин белгилөө керек. «Айыл Банк» ААК мамлекеттик банкынын көлөмдөрүн өзүнчө кароо керек, ал базарга 2011-жылы кирип, мамлекеттик бюджеттин эсебинен лизинг операцияларын жүзөгө ашырып, айыл чарба техникасы менен жабдуулары сегментинде дароо лидерлик позицияларды ээлеген. Мамлекеттик бюджеттин эсебинен лизингди каржылоого 2014-жылы дагы эки банк катышкан: КИСВ жана «Бай-Түшүм» Банкы ЖАК. 2014-жылы КИСВ бюджеттик ссуданын эсебинен лизингдин 70 %ын, ал эми «Бай-Түшүм» Банк ЖАК 80 %ын каржылаган. Ошондуктан банктардын лизингдик операцияларынын жалпы көлөмүндөгү «Айыл Банк» ААКнун үлүшү 2013-жылдагы 97 %дан 2014-жылы 65 %га азайган.

Айыл чарбалык насыялоо тутумунун дагы бир түзүмдүк элементи банктык эмес каржылык-насыялык мекемелер болуп саналат. Микрокаржылык уюмдардын санынын азаюу тенденциясы байкалат: 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу 49,4 %га, мурунку 2015-жылга салыштырмалуу 5,7 %га; насыя бирликтериники: 36,6 %га жана 41,2 %га. Айыл чарбасын өнүктүрүүгө насыялар берүүчү банктык эмес каржылык-насыялык мекемелердин жыйынды насыя портфели 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу 28,5 %га, ал эми 2015-жылы 26,3 %га азайды.

Иликтенип жаткан мезгил ичинде микрокаржылык уюмдар айыл чарбасын өнүктүрүүгө берген насыялардын үлүштүк салмагы 2012-жылдан 2016-жылга чейин 44,2 %га жана 27,7 %га кыскарган. Насыя бирликтеринин айыл чарбалык насыялоосунун үлүшү 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу 1,3 п.п. көбөйүп жана 2015-жылга салыштырмалуу 3,5 п.п. азайып, 47,5 %ды түздү.

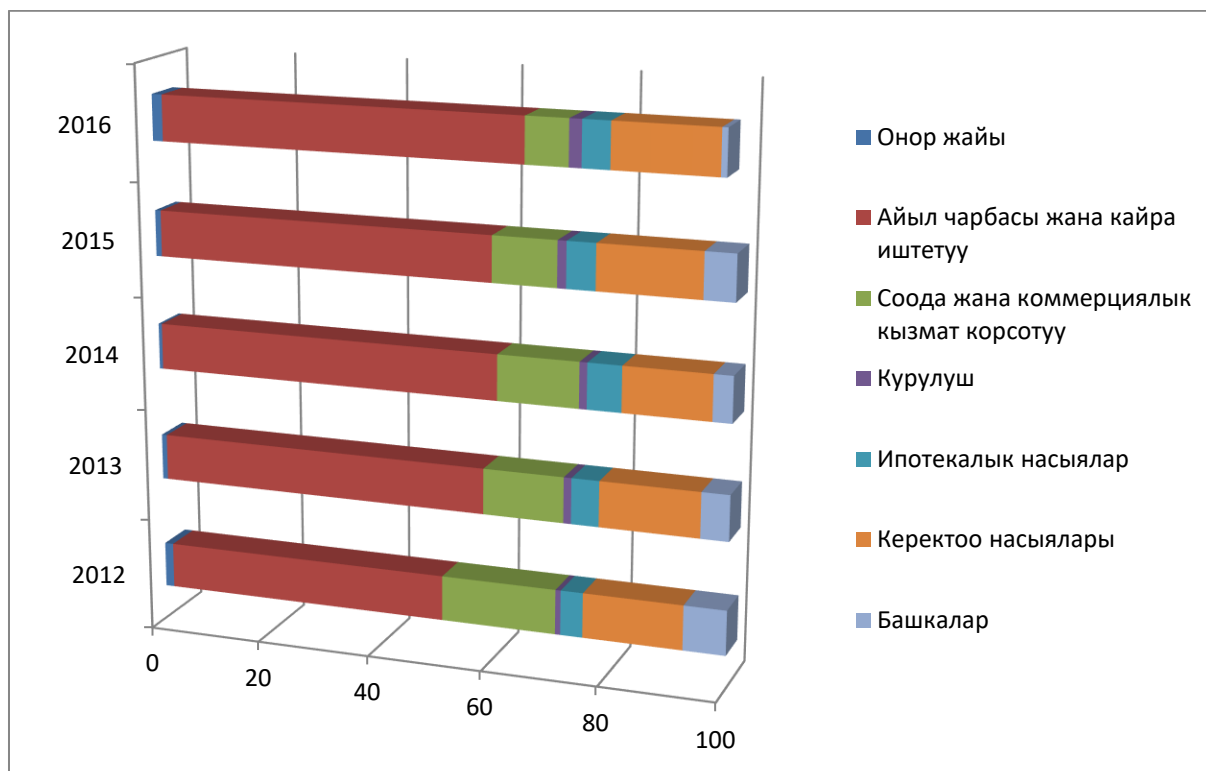
1-сүрөт. Кыргыз Республикасынын банктык эмес каржылык-насыялык мекемелеринин 2012-2016-жж. айыл чарбалык насыялоосунун үлүшү

Эскертүү – Сүрөт автор тарабынан түзүлгөн.

Нарын облусу республиканын ДИӨдө 22,7 % үлүшкө ээ болуп, калкынын 86,2 %ынан көбүн айылдыктар түзүп, экологиялык жактан таза өндүрүм өндүрүүчү айыл чарба өндүрүмүн өндүрүүнүн маанилүү аймагы болуп саналат.

2016-жылы 41402 айыл чарба субъектиси иштеп, алар 13 860,3 млн. сом суммасына айыл чарба өндүрүмүн өндүрүшкөн. Мурунку жылга салыштырмалуу өндүрүмдү дүң чыгаруу 0,1 %га көбөйгөн, ал эми акыркы беш жылдагы (2012-2016-жж.) өндүрүмдү дүң чыгаруунун жылдык орточо өсүш темпи 5,3 %ды түзгөн. 2016-жылы облус боюнча өндүрүмдү дүң чыгаруунун түзүмүндө болжол менен 85,3 %ы дыйкан чарбалар, 14,7 %ы калктын үй чарбалары, 0,08 %ы жамааттык чарбалар жана 0,03 %ы мамлекеттик чарбалар өндүргөн өндүрүмгө туура келет.

2012-жылдан 2016-жылга чейин коммерциялык банктардын филиалдарынын Нарын облусунун агрардык секторун насыялоосунун жылдык орточо өсүш темпи 35,9 %ды түздү. Алсак, 2016-жылы мурунку жылга караганда банктардын айыл чарбалык насыялоосунун көлөмү 25 %га көбөйдү, 2012-жылга салыштырмалуу 3 эсеге көбөйдү, ал эми 2016-жылы айыл чарбалык насыялоонун үлүшү 2012-жылга салыштырмалуу 13,6 п.п., ал эми мурунку жылга салыштырмалуу 4,6 п.п. көбөйдү (2-сүрөт).

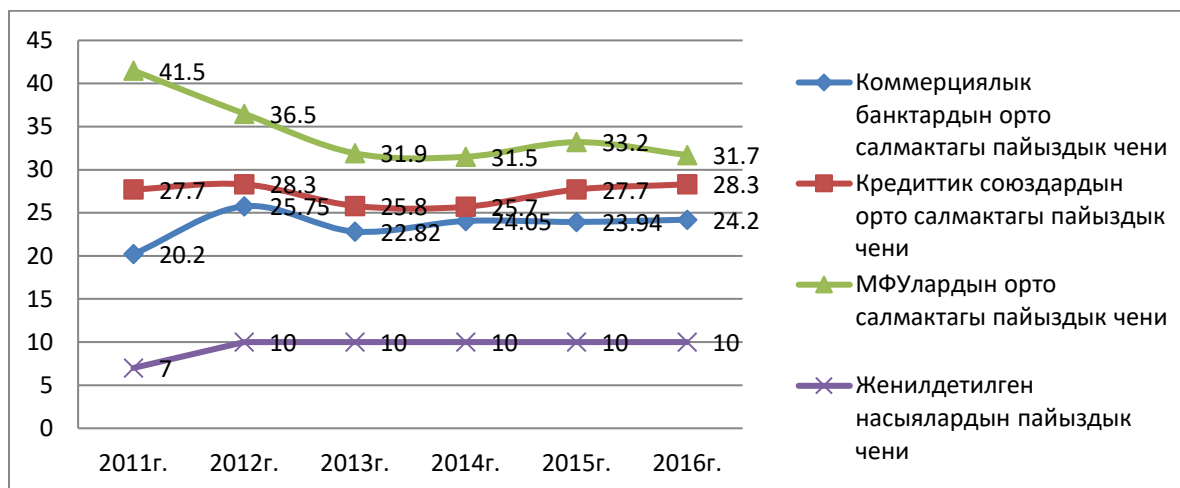

2-сүрөт. 2012-2016-жж. комерциялык банктардын Нарын облусундагы насыялык портфелинин тармактык түзүмү

Эскертүү – сүрөт автор тарабынан түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү мал чарбачылыкты, өсүмдүк өстүрүүчүлүктү жана агрардык тармактын кайра иштетүү секторун өнүктүрүү максатында 2011-жылдан тартып айыл чарбасын өнүктүрүүнү мамлекеттик колдоо программасын жүзөгө ашыра баштады. 6 жыл ичинде 56323 карыз алуучуга 14 813,3 млн. сом суммасына насыялар берилди. Алсак, 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу насыянын суммасы 5 эседен көпкө, ал эми мурунку жылга салыштырмалуу 13,8 %га көбөйдү. Насыялоо суммасы 2013-жылы 2012-жылга салыштырмалуу 4,5 эсеге көбөйдү да, 14616 карыз алуучу жеңилдиктүү насыялар ала алышты. Бирок 2015-жылы мурунку жылга салыштырмалуу ушул программа боюнча насыяларды берүү 45,2 %га, карыз алуучулардын саны 52,9 %га азайды. Насыянын эң чоң суммасы 2014-жылы 15 159 айыл чарба субъектисине «Айыл чарбасын каржылоо – 3» программасы боюнча берилди, ал 4 797,6 млн. сомду түздү. Бирок насыялар боюнча коюмдарды 10 %га чейин көтөрүштү.

3-сүрөттөн көрүнгөндөй, субсидияланган пайыздык коюмдарды кошпогондо, эң төмөн пайыздык коюмдар боюнча насыяларды банктар беришет. Бирок салыштырмалуу жогору пайыздык коюмдарга карабай, микрокаржылык уюмдар менен насыя бирликтеринен насыяларды алуу жол-жобосу карыз алуучулар үчүн кыйла жеңилдетилген.

3-сүрөт. Нарын облусу боюнча 2012-2016-жж. айыл чарбалык насыялардын пайыздык коюмдарынын динамикасы

Эскертүү – сүрөт автор тарабынан түзүлгөн.

Биз «Айыл чарбасын каржылоо-3» долбоорунун алкагында жүргүзгөн сурамжылоонун натыйжалары боюнча, МККнан маалымкат алуу үчүн респонденттердин 50 %ы 5 күн сарптайбыз, 30 %ы – 1 күндөн 2 күнгө чейин сарптайбыз деп жооп беришти. Карыз алуучулардын дээрлик көпчүлүгү 5 инстанциядан өтүшөт. Өтүнмөлөрдү кароо 5 күндөн 10 күнгө чейин созулат. Эгер бул документтер мөөнөтүндө каралбаса, анда 2 айдан соң берилген документтердин мөөнөтү бүтөт, ал эми карыз алуучу документтерди кайрадан чогултууга аргасыз болот. Сурамжылоо жүргүзүү учурунда дагы 400 адам өз кезегин күтүп жатышты. Өз кезегин 2012-жылдан бери күтүп жаткан адамдар бар болуп чыкты.

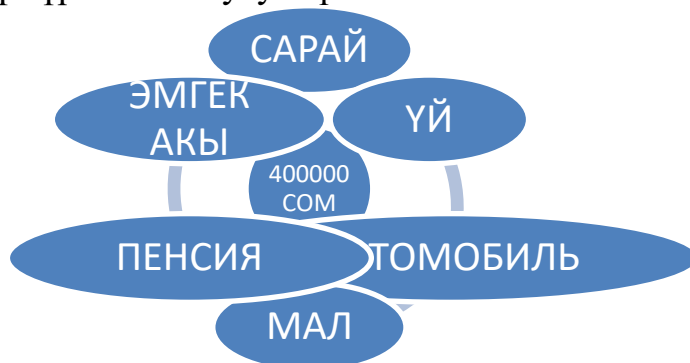
1-жадыбал–Нарын облусу боюнча «Айыл чарбасын каржылоо-3» долбоору боюнча сурамжылоого мониторингдин натыйжалары

Суроолор:	100 адам	Убакыт
МККнан маалымкат алуу канча убакытты алды?	20 адам	10 күндү
	50 адам	5 күндү
	30 адам	1 күндөн 4 күнгө чейин
Канча инстанциядан өтүүгө туура келди?	65 адам	5 инстанциядан
	20 адам	4 инстанциядан
	6 адам	6 инстанциядан
	9 адам	кезегим жетпей койду
Бантын өтүнмөнү кароосу канча убакытты алды?	60 адам	10 күндү
	30 адам	10 күндү
	10 адам	5 күндү

Эскертүү: жадыбал автор тарабынан түзүлгөн.

Ошентип, мунун баары Нарын облусунун айыл чарбасын насыялоонун жетишсиз деңгээли жөнүндө күбөлөндүрөт, айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн каражаттардын жетишсиздиги тенденциясы байкалат.

Күрөө менен да проблемалар бар. Банктар тобокелди кыскартуу максатында мүлктү абдан төмөн баалашат. Мисалы, 400 миң сом алуу үчүн карыз алуучу төмөнкүлөрдү күрөөгө коюусу керек:

4-сүрөт. Жеңилдиктүү насыя алуу үчүн күрөөгө коюлган мүлктүн түзүмү

Эскертүү: сүрөт автор тарабынан түзүлгөн.

Аймактын айыл чарбасын өнүктүрүүдөгү насыянын ролун изилдөө максатында биз айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн кокус тандоо жүргүздүк. Сурамжылоо жүргүзүү үчүн маалыматтар Нарын, Ат-Башы жана Ак-Талаа райондорунун айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн насыя алган 150 карыз алуучусунан маалыматтар жыйналды.

Жоопторду иштетүүнүн натыйжасында респонденттерди насыянын суммасы боюнча бөлүштүрүү насыянын суммасы билим деңгээли жана чарбанын көлөмү менен байланышта болорун көрсөттү. Жогорку билимге ээ айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү билим деңгээли төмөндөргө салыштырмалуу чоң суммадагы насыя алууну каалашты. Бул билими кыйла жогору айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү айыл чарба өндүрүмүн өндүрүүнү өнүктүрүүдөгү насыянын ролу жөнүндө мыкты түшүнүктөргө ээ болушу менен байланышкан боло алат.

2-жадыбал – Эконометриялык моделдин натыйжалары

Өзгөрмөлөр	Коэффициенттер	t-stat
Өндүрүш факторлорунун жыйынды өндүрүмдүүлүк коэффициенти	6,79*	38,13
Үй-бүлөнүн көлөмү (мүчөлөрүнүн саны)	0,18*	3,00
Сабаттуулук деңгээли	0,05*	3,19
Насыянын суммасы	0,06*	4,66
R ²	0,73	

* $P < 0,05$ деңгээлиндеги маанилүүлүк деңгээлин берет.

Эскертүү – жадыбал автор тарабынан түзүлгөн.

Насыянын суммасы көз карандысыз өзгөрмөсүнүн коэффициенти (0.06) насыя мал чарбачылыкта билимге караганда кыйла маанилүү ресурс болуп саналарын көрсөтөт (0,05). Биздин көз каранды өзгөрмө Y (бир айдагы киреше) жана биздин эсептөөлөрдүн натыйжалары башка өзгөрмөлөр өзгөрбөгөн шартта билим жана насыя мүмкүнчүлүктөрүн жакшыртуу жолу менен кирешени көбөйтүүгө болорун болжолдошот. Биздин талдоо мал чарбачылык секторунда насыяны сарамжалдуу

жана өз убагында пайдаланса, өндүрүмдүүлүктү жогорулатууга жардамдашарын көрсөттү.

Талдоонун жүрүшүндө алынган натыйжалар, мал чарбачылык сектору үчүн жагымдуу насыя саясаты мал чарбачылыктын өндүрүмүн өндүрүүнүн жалпы көлөмүн гана көбөйтпөстөн, айыл жериндеги жумушсуздуктун деңгээлине да таасир кыла аларын көрсөттү.

«Нарын облусунун айыл чарбасын насыялоо тутумун өркүндөтүү» деген үчүнчү главада айыл чарбалык насыялоо тутумун өнүктүрүүнүн негизги багыттары, насыялык мамилелерди мамлекеттик жөндөөнүн формалары жана жер ресурстарын жерлик-ипотекалык насыялоо тутумунда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү сунушталган.

Айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү максатында бир канча милдеттерди чечүүгө көңүл буруу зарыл:

1. Лизингди жөндөөнү жакшыртуу. Каржылоонун лизингдик усулу экономикалык гана эмес, социалдык да мааниге ээ экени, анткени сатуулар менен кирешелерди көбөйтүү үчүн жабдууларды сатып алуучу ишканалар жаңы жабдууларда иштөө үчүн кошумча персонал алышат. Мындан тышкары, ишкананын башка бөлүмдөрүнүн штатын кеңейтүү талап кылынат. Жыйынтыгында, тшкөн акча менен киреше өсүп, ал өндүрүштө жумуштуулукту көбөйтүүгө инвестицияланат. Лизинг насыялык ишмердүүлүктү өндүрүштүн муктаждыктарына кайра багыттоого түрткү болот.

Биздин өлкөдө лизингдин өнүгүүсүн жайлатуучу негизги проблемалар төмөнкүлөр болуп саналат:

- КНМдин лизинг базарын өнүктүрүүгө карата кызыгуусу чектелгенине байланыштуу кыргыз бизнеси үчүн өнүм катары лизингдин жеткиликтүүлүгүнүн аздыгы;
- өлкөдө узун акчалардын жоктугу;
- лизингдин предметин мамлекеттик органдарда тариздөө процессинин эмгек талап кылуучу, чыгашалуу жана «бюрократиялашкан» процессии, лизинг берүүчүлөрдүн коркуулары;
- лизинг алуучулардын каржылык сабаттуулугунун төмөндүгү, адистердин квалификациясынын жетишсиздиги жана лизинг берүүчүлөрдүн кардарга жетишсиз багытталгандыгы.

Бул проблемаларды чечүү жана өлкөбүздө лизингди өнүктүрүү үчүн биз төмөнкүлөр зарыл деп эсептейбиз:

- лизингдин предметин мамлекеттик органдарда тариздөөдө чыгашаларды азайтууга багытталган иш-чараларды ишке ашыруу (лизингдин предметин тариздөө жол-жобосун жөндөөчү тиешелүү өзгөртүүлөрдү иштеп чыгуу, ченемдерди колдонуу тартиби боюнча нускамаларды кабыл алуу);
- КР УБ банктарды лизингдик операцияларды жүзөгө ашырууга, лизингдик компанияларды каржылоого түрткүлөр тутумун иштеп чыгуусу керек;
- уюштуруучулук түзүмүндө атайын аудитти жана окутуу борборун түзүү менен (эл аралык доноорлорду тартып) лизингди жеңилдиктүү насыялоо үчүн атайын фонд түзүү;

- КРнын лизинг базарынын инвестициялык кызыктуулугун жакшыртуу боюнча иш жүргүзүү;

- ЕАЭБ өлкөлөрүндө кэптивдүү компанияларга жана «толук дилерлерге» талдоо жүргүзүү жана КРна кэптивдүү компанияларды жана «толук дилерлерди» тартуу боюнча иш-чараларды жүргүзүү.

2. Банктык эмес каржылык-насыялык мекемелердин ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Банктык эмес каржылык институттарды өнүктүрүү башка секторлорго караганда агроишканаларга кыйла күчтүү таасир көрсөтөт, анткени айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн кирешеси туруксуз, б.а. сезондуу мүнөзгө ээ жана банктык насыя албай, аларда БЭКНМге кайрылуу мүмкүндүгү бар. Банктар айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн насыялык ресурстарга суроо-талабын канааттандыра албаган шарттарда, айыл чарбасын насыялоо жаатында БЭКНМдин ишмердүүлүгү колдоого алынат. Насыялоонун банктык эмес моделин түзүү айыл чарба секторуна бөлүштүрүү каналдарын көбөйтөт, алар кээде фермерлер жана чакан ишканалар үчүн насыяга жетүүнүн бирден бир варианты болуп саналат. Банктар каржылык кызматтар топтомун пакеттик келишим катары сунуш кылышса, БЭКНМ айрым учурларда негизинен бир конкреттүү секторго адистешип жана муну менен маалыматтык артыкчылыкты өнүктүрүп, бул кызматтарды конкреттүү кардарлардын керектөөлөрүн канааттандырууга ыңгайлаштыра алышат.

3. Кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп каржылоо шайманын толук масштабдуу киргизүү. Кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп каржылоо – айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө, кайра иштетүүчүлөргө, трейдерлерге жана айыл чарба өндүрүмүн экспорттоочуларга кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп насыя алууга жол берүүчү майнаптуу шайман экенин белгилөө керек. Бул шайман банктык жана микро каржылык тутумдар үчүн да, кампалардын ээлери үчүн да кызыктуу боло аларын кошумча белгилейбиз. Муну менен бирге кампа кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп каржылоо тутумунда түйүндүү катышуучу болуп саналарын, анткени баалуу кагаздын эмитенти жана бир эле учурда айыл чарба өндүрүмүнүн, кайра иштетилген өндүрүмдүн сактоочусу болуп саналарын белгилөө керек.

Кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп каржылоо менен байланышкан базалык операциялардын жөнөкөйлүгүнө карабай, товардык жана каржылык базарлардын катышуучуларынын кеңири чөйрөсүн тартууга жол берүүчү өнүккөн ченемдик-укуктук база болгондо алардын майнаптуулугу кыйла жогорулайт. Өнүккөн ченемдик-укуктук база транзакциялык чыгашалардын жана алдамчылык тобокелдеринин азаюусуна көмөктөшөт да, контрагенттердин бири-бирине ишенимин чыңдайт. Кампалык күбөлүктөрдүн өнүккөн тутумунун негизги элементтери төмөнкүлөр болуп саналат:

- өнүккөн ченемдик-укуктук база;
- мамлекеттик жөндөө жана көзөмөл органдары;
- жалпы колдонуудагы лицензияланган жана көзөмөлдөнүүчү кампалар;
- камсыздандыруу жана каржылык милдеттенмелерди аткаруу кепилдиктери;
- кампалык күбөлүктөр менен иштөөнү билүүчү банктар. Тутумдун катышуучуларынын бири бирине ишенүүсү – кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп

каржылоо тутумунун түйүндүү элементи. Тутумга ишенбеген банктар товардык насыялоо менен иштебейт.

4. Айыл чарбасын насыялоо тутумун өркүндөтүү үчүн айыл чарба товарларын өндүрүүнүн жаңы технологияларын насыялык ресурстар менен каамсыздай алуучу, түпкү эсепте өлкөнүн азык-түлүк менен ички өзүн камсыздоосуна багытталган **уюштуруучулук-экономикалык мамилелер тутумун** түзүү талап кылынат.

Бул максаттарга жетишүү үчүн тармакты насыялоону жүзөгө ашыруучу банк мекемелеринин бутактанган тармагын (мамлекет көзөмөлдөөчү жана жеке менчик) түзүү зарыл. Биз азыркы учурда Кыргызстанда карыз алуучулардын ар кыл категорияларынын насыялоого керектөөлөрүн канааттандыруу төмөн экенин жана айыл чарбасын насыялоонун үстүнөн негизинен «Айыл Банк» ААК гана иштегендиктен атаанчыл чөйрө иш жүзүндө жоктугун билебиз. Бул кырдаалдан чыгуунун жолдорунун бири көз карандысыз аймактык жана жер банктарын түзүү болуп саналат, алар айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн ар кыл тайпаларына багыт алышат.

Ошентип, биз жер тилкелерин күрөөгө коюп аграрийлерди насыялоого адистешкен, өлкөдөгү жер-ипотекалык базарды өнүктүрүү институту болуп саналган Жер банкын түзүү зарыл деп эсептейбиз (5-сүрөт).

5-сүрөт. Айыл чарбалык насыялоо тутумундагы Жер банкынын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары

Эскертүү - сүрөт автор тарабынан түзүлгөн.

Изилдөөнүн жүрүшүндө Нарын облусун айыл чарбалык насыялоонун келечектүү модели иштелип чыкты, анда айыл чарбалык насыялоонун жетектөчү институту “Айыл Банк” ААК менен катар Жер банкы болуп саналат.

Бардык эле айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү карыз берүүчүлөргө тийиштүү күрөөлүк камсыздоону бере алышпайт. Карыз берүүчүлөрдү айылдыктардын эски үйлөрү менен эскирген техникалары аз даражада кызыктырат, ушуга байланыштуу айыл чарбалык арналыштагы жерлер насыялык макулдашуулар боюнча күрөөнүн мүмкүн болуучу жана кыйла алгылыктуу предмети болуп саналат.

Өнүккөн базар экономикасы бар өлкөлөрдүн азыркы тажрыйбасы да жер-ипотекалык насыялоонун аркасы менен ири жана чакан агробизнести өнүктүрүү жана айыл калкынын жумуштулугунун өсүүсү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүшөрүн күбөлөндүрөт. Жерди күрөөгө коюп акча карыз алуу инвестицияларды алуунун эң ишенимдүү жана коопсуз жолдорунун бири катары каралат, ал эми жерди ипотекалоо жолу менен камсыздалуучу банктык каржылоо айыл чарбасын өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт.

Жер-ипотекалык насыянын негизги артыкчылыгы анын узак мөөнөттүүлүгүндө жана ссуданын жетишерлик чоң өлчөмүндө жатат, бул карыз алуучуга бир жагынан, өз бюджетин кыйла негиздүү мерчемдөөгө жана өндүрүштү ишенимдүү өнүктүрүүгө, башка жагынан – капитал жүгүртүүнү тездетүүгө жана кошумча киреше алууга мүмкүндүк берет.

Жер активдери ар кыл укуктук жана экономикалык мүнөздөмөлөрдүн алып жүрүүчүлөрү болуп саналат. Жер-ипотекалык насыялоого тартылуучу жер активдерин төмөнкү белгилер боюнча классификациялоо сунушталат: жер активинин максаттуу арналышы, жер активин колдонуу субъектиси, жер активин колдонуунун укуктук негиздери, жер активин күрөөгө коюп тартылуучу насыянын максаттуу арналышы, жер активинин аймактык орун алуусу.

Жер активи кандай классификациялык белгилерге ээ болгонуна жараша, насыя уюму насыялоонун шарттары (насыянын мөөнөттөрү жана суммасы, пайыздык коюмдун деңгээли жөнүндө чечим кабыл алат.

Нарын облусунда жер-ипотекалык тутумга тартуу үчүн биринчи кезекте айыл чарба ишканаларынын жерлерин жер активдерине өзгөртүп түзүп колдонуу сунушталат, бул аймактын экономикасынын агрардык секторуна инвестициялар тартууга жол берет.

Колдо бар институционалдык негизде Нарын облусунун айыл чарба уюмдарынын реалдуу күрөө аянттары болгону 93,05 миң га түзөт. Өздүк айыл чарба ээликтеринин мындай төмөн пайызы бардык жерде кездешкен жер үлүштөрүн тариздөө проблемасы менен түшүндүрүлөт. Жер үлүштөрүн тариздөө боюнча проблемалар (жер тилкелерин бөлүү жана кадастрлык эсепке коюу) жер кыймылсыз мүлкүн каттоо процессинин узактыгы жана кымбаттыгы менен да, аймактык деңгээлдеги жер мамилелери маселелери боюнча ченемдик-укуктук актылардын жетишсиз иштелиши менен да байланышкан. Мындай кырдаал мамлекеттик бийликтер өлкөдө жерди жүгүртүүнү жана жер ипотекасын өнүктүрүүнүн зарылдыгы, бул белгилүү бир экономикалык дивиденддерди алып келери жөнүндө айтып жатышкан шарттарда,

аймактык деңгээлде алардын иштөөсү үчүн минималдуу техникалык шарттардын жоктугуна алып келет.

Айыл чарба жерлерин активдүү экономикалык жүгүртүүгө тартуу көз карашынан, жер ипотекасы жерди тиешелүү нарктык жана баалуулуктук мүнөздөмөлөрү бар реалдуу активге айлантууга көмөктөшүп, жер базарынын жана анын реалдуу базар наркынын калыптануусуна активдүү жөндөөчү таасир көрсөтүүгө жөндөмдүү.

Ошентип, биз изилдөө процессинде чарбалар колдонуучу айыл чарба ээликтеринин күрөө наркын ченемдик жана базарлык баада эсептөө жүргүздүк. Эсепке жер тилкесинин наркынын 50%ы өлчөмүндөгү минималдуу насыялар ($k=0,5$) жана 70%ы өлчөмүндөгү ($k=0,7$) максималдуу насыялар алынды.

3-жадыбал – Нарын облусунун айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн айыл чарба ээликтеринин 2016-ж. күрөөлүк наркы.

Чарба	Ченемдик баа боюнча күрөөлүк наркы		Базарлык баа боюнча күрөөлүк наркы (салыштырма мамиле)		Базарлык баа боюнча күрөөлүк наркы (кирешелик мамиле)	
	$k=0,5$ сом болгондо	$k=0,7$ сом болгондо	$k=0,5$ сом болгондо	$k=0,7$ сом болгондо	$k=0,5$ сом болгондо	$k=0,7$ сом болгондо
Үмүт	103 413	144 779	121 400	169 960	120 337,8	168 472,9
Урмат	41 229	57 721	53 295	74 613	52 492	73 489
Жумаалы	36 877	51 627	86 580	121 212	95 320	133 448
Нуржол	59 251	82 951	79 900	111 861	77 636	108 690

Эскертүү – жадыбал автор тарабынан түзүлгөн.

Кирешелик усул менен эсептелген айыл чарба ээликтеринин базарлык наркы, ченемдик нарктан айырмаланып, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн каржылык-чарбалык ишмердүүлүгүнүн жекече өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды болот.

Биз күрөөлүк механизм айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн насыяларга жетүүсүн кеңейте жана айылда иштеген банктардын санын арбыта алмак деп эсептейбиз.

Ошентип, Кыргызстандын, жеке алганда Нарын облусунун айыл чарбасында түзүлгөн кырдаал насыялык-каржылык саясатка карата өлкөнүн агрардык базарын жөндөөдөгү мамлекеттин өсүп бараткан ролуна ылайык келүүчү жаңы, принциптүү жана так мамилелерин иштеп чыгууну зарыл кылат.

Корутундуда жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары чыгарылды, Кыргыз Республикасында, анын ичинде Нарын облусунда айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүүгө багытталган негизги тыянактар менен сунуштар түзүлдү.

КОРУТУНДУЛАР

Айыл чарбалык насыялоо тутумун изилдөө бизге төмөнкү тыянактарды жасоого жол берди:

1) Айыл чарба өндүрүшүн насыялоо тутумунун маңызы менен мазмунуна тийиштүү теориялык аспектиди тактоо процессинде “насыялоо тутуму” термини көп колдонулганына карабай, бул терминдин маңызы жетишсиз изилденгени айкындалды.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбалык насыялоо тутумунун түзүмүн иликтөө өлкөдө айыл чарбасын насыялоону өнүктүрүү үчүн зарыл бардык элементтер барлыгын көрсөттү. Бирок татаал, азыркы мезгил үчүн мүнөздүү проблемалардын бири айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен банктардын кызыкчылыктарынын биримдигине жетишүү болуп саналат.

2) Дүйнөлүк тажрыйба айыл чарба өндүрүмүн майда өндүрүүчүлөр көбүнчө дал ушул майда товар өндүрүүчүлөргө насыялар берүүгө адистешкен чакан банктык мекемелерден – жер банктарынан, өз ара насыялоо банктарынан жана кооперациялык банктардан каржыланышарын күбөлөндүрөт. Эскерилген банктар фермерлердин насыялоого керектөөлөрүн гана канаттандырбай, кичи жана орто бизнести усулдук амсыздоону жана каржылык консалтингди да сунушташат. Бул тажрыйба Кыргызстандын шарттарына ыңгайлаштыруу үчүн жетишерлик келечектүү болуп саналат.

3) Кыргызстандагы айыл чарбалык насыялоонун абалын изилдөө коммерциялык банктар айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн каалабастан насыялашарын көрсөттү: айыл чарбалык насыялоонун көбөйүп жаткан жыйынды көлөмүнө карабай, Кыргыз Республикасында иштеген 24 коммерциялык банктан жалгыз “Айыл Банк” ААК айыл чарбасы насыялоонун көбүрөөк артыкчылыктуу тармагы болгон банк болуп саналат.

Ал эми лизинг базарынын чоң эмес көлөмү калктын кабары жоктугунан улам банк кызматтарынын бул түрүнө суроо-талаптын чоңдугу аз экени, банктардын жана башка каржылык мекемелердин тажрыйбасынын жетишсиздиги, ошондой эле жалпы эле лизингдик ишмердүүлүктүн кымбаттыгынан улам азыркы учурда банктар үчүн да, керектөөчүлөр үчүн да кызыксыздыгы менен түшүндүрүлөт.

Айыл чарбасын банктык эмес каржылык-насыялык мекемелердин насыялоосун талдоо көрсөттү: насыя бирликтери гана айыл чарбасын насыялоого кызыкдар, ошол эле маалда микрокаржылык уюмдар айыл чарбасын насыялоонун үлүшүн кыйла кыскартышкан.

4) Нарын облусунда айыл чарба өндүрүшүн насыялоону талдоо айыл жергесинде банктык инфратүзүмдүн начар өнүккөнүн жана карыз берүүчүлөрдүн алыстыгын көрсөттү. Азыркы мезгилде бир насыя уюмуна бир нече айыл-кыштактарды тейлөөгө туура келип жатат. Мындан тышкары, айыл аймактарынын көбүндө ири же орто насыя алууга жөндөмдүү ишканалар жок, бул аларга социалдык-экономикалык өнүгүүгө каржылык ресурстарды тартууга жол бербейт. Микрокаржылык уюмдардагы жана насыя бирликтериндеги салыштырмалуу жогору пайыздык коюмдарга карабай, алардан насыя алууну каалагандардын саны көп, анткени буларда насыя алуу жол-жобосу карыз алуучулар үчүн кыйла жеңилдетилген.

5) “Айыл чарбасын каржылоо-2” долбоору боюнча сурамжылоонун натыйжалары Нарын облусунун айыл чарбасын насыялоонун жетишсиз деңгээли жөнүндө күбөлөндүрөт, айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн каражаттардын жетишсиздиги жана күрөөлүк камсыздоонун жетишсиздиги тенденциясы байкалат.

Мал чарбачылыктын өндүрүмүнүн өнүмдүүлүгүн жогорулатууда насыянын ролун өндүрүштүк кызматтын жардамы менен изилдөө мал чарбачылык секторун насыялоо

экономиканын өсүү темптерин көбөйтүүгө кыйла түрткү болорун көрсөттү. Мал чарбачылык сектору үчүн жагымдуу насыя саясаты мал чарбачылыктын өндүрүмүн өндүрүүнүн жалпы көлөмүн көбөйтүүгө гана түрткү болбостон, ал айыл жергесиндеги жумушсуздуктун деңгээлин азайтууга да таасир кылат.

б) Айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү максатында биз төмөнкү багыттар боюнча иштөө зарыл деп эсептейбиз:

а) лизингди жөндөөнү жакшыртуу;

б) банктык эмес каржылык-насыялык мекемелердин ишмердүүлүгүн өркүндөтүү;

в) кампалык күбөлүктөрдү күрөөгө коюп каржылоо шайманын толук масштабдуу киргизүү;

г) аграрийлерди жер тилкелерин күрөөгө коюп насыялоого адистешкен, өлкөдөгү жер-ипотекалык базарды өнүктүрүү институту болуп саналган Жер банкын түзүү.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында өздүк каражаттар чектелген шарттарда насыяларды камсыздоонун ишенимдүү булагы жер ресурстарынын ипотекасы боло алары да аныкталды. Кыргызстанда ипотекалык насыялоону калыптандыруу жана өнүктүрүү менен байланышкан проблемаларды чечүүдө чет өлкөлөрдүн тажрыйбасын колдонуу максатка ылайыктуу. Бул процессти тездетүүгө Кыргыз Республикасында жер-ипотекалык тутумду түзүү көмөктөшөт, ал ипотекалык механизмдердин эсебинен жер тилкелерин күрөөгө коюу жолу менен зарыл узак мөөнөттүү инвестициялык ресурстарды тартууга жол берүүчү каржы базарынын бүтүн өзү кайра түзүлүүчү тутумчасын берет.

7) Насыя мамилелерин мамлекеттик жөндөөнү өркүндөтүү үчүн өндүрүштү өнүктүрүүнү түртмөлөө, стратегиялык маанилүү өндүрүштөрдү жана объектилерди колдоо, базардын инфратүзүмүн өнүктүрүү, тышкы жана ички базарларда ченемдүү атаандашуу үчүн айыл чарбасын өнүктүрүү программаларын иштеп чыгуу жана колдоо, аларды ишке ашырууга каражаттарды бөлүү, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн өндүрүмүнө бааларды колдоону болжогон баа саясатына кийлигишүү, товарларды ташып келүүдө жана ташып чыгууда салыктарды аныктоо, өндүрүштүк ресурстарды сатып алууга субсидияларды берүү же жеңилдиктүү салык салуу; алынган насыялар боюнча пайыздарды төлөөнү субсидиялоо (жеңилдиктүү насыялоо), өндүрүштүн майнаптуулугунун өсүүсүн камсыздай алуучу узак мөөнөттүү мүнөздөгү иш-чараларды жүргүзүүгө субсидияларды бөлүүнү болжогон өндүрүштүк инфратүзүмдү өнүктүрүүнү колдоо зарыл.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРИНИН ТИЗМЕСИ:

1. Сарбагышова А. Э. Проблемы повышения уровня жизни сельских жителей [Текст] // Экономика стран Центральной Азии: трудности становления и перспективы развития: Международная научно-практическая студенческая конференция 4-5

- октября 1999г. / Кыргызский государственный национальный университет; Институт интеграции международных образовательных программ – Бишкек: Илим, 1999, - С.43-46;
2. Сарбагышова А. Э. Становление и развитие кредитных союзов в Кыргызской Республике [Текст] // Материалы 3-й научно-практической конференции «Проблемы образования и науки», посвященной 2200-летию Кыргызской государственности (24-25 мая 2003г.)/ Нарын гос ун-т. Б.:2004, - С.81-87;
  3. Сарбагышова А.Э. Некоторые вопросы развития аграрного сектора экономики Нарынской области [Текст] // Известия вузов, №4, 2011, - С.57-58-РИНЦ
  4. Сарбагышова А. Э., Редчикова Н. А. Особенности кредитования сельского хозяйства в Кыргызской Республики [Текст] // Научная дискуссия: вопросы экономики и управления»: Материалы V международной заочной научно-практической конференции – Москва: Изд. «Международный центр науки и образования», 2012 - С. 151-155;
  5. Сарбагышова А. Э., Редчикова Н. А. Кредитование сельхозпроизводителей в современных условиях: российская практика [Текст] // Вестник Томского государственного университета, 2012, №3 (19).- С. 66-79 - РИНЦ
  6. Сарбагышова А. Э., Редчикова Н.А. Сельскохозяйственная кредитная потребительская кооперация: формирование в современной России [Текст]// Вестник Томского государственного университета. Экономика. №4 (20), 2012, - С. 158-166- РИНЦ
  7. Сарбагышова А. Э., Редчикова Н. А. Развитие сельскохозяйственных потребительских кооперативов в России [Электронный ресурс] / Проблемы реформирования экономики России. Сборник научных трудов восьмой всероссийской научно-практической конференции, 21-22 сентября 2012 года, г. Тверь.- Электрон. текст. дан.- Тверь: ЦЭИ, 2012,- С. 11-15;
  8. Сарбагышова А.Э., Жумабекова Ж.Ж. Пути улучшения обеспечения сельхозпроизводителей эффективными кредитными ресурсами [Текст] // Известия вузов, №4, 2014, - С.286-287-РИНЦ
  9. Сарбагышова А. Э., Омуралиева Д. К. Роль лизинга в развитии аграрного сектора Кыргызской Республики [Текст] // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. №2 (9), 2015, - С.361-363-РИНЦ
  10. Омуралиева Д.К., Сарбагышова А.Э., Айдарова Б. А. Необходимость внедрения устойчивой системы управления и использования пастбищ [Текст] //Вестник НГУ имени С.Нааматова. №1, 2015, - С. 83-86 – РИНЦ
  11. Сарбагышова А.Э. Роль Айыл Банка в кредитовании сельскохозяйственного производства в Нарынской области [Текст] // Вестник НГУ имени С.Нааматова. №1, 2015, - С. 98-100-РИНЦ
  12. Сарбагышова А.Э., Супатаева Г.Т. Модель построения интегрированного производства [Текст] //Вестник НГУ имени С.Нааматова. №1, 2015, - С. 98-100
  13. Сарбагышова А. Э., Ырыскелдиева А. К. Жер –айыл чарбасындагы ондуруштун негизги каражаты [Текст] // Вестник НГУ имени С.Нааматова. №1, 2015, - С. 104-107-РИНЦ

- 14.Сарбагышова А.Э., Омуралиева Д.К., Айдарова Б. А. ОАО «Айыл Банк» как специализированный банк, кредитующий аграрный сектор [Текст] // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. №1-2-2(13), 2016, - С.297-300-РИНЦ
- 15.Сарбагышова А.Э., Омуралиева Д.К., Супатаева Г.Т. Животноводство – как приоритетная отрасль сельского хозяйства и повышения инвестиционного потенциала Нарынской области [.Текст] // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. №3 (18), 2017, - С.170-174-РИНЦ

РЕЗЮМЕСИ

Сарбагышова Айгүл Эсеновнанын 08.00.10 – каржы, акча жугүртүү жана анасыя адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн берилген «Айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү (Нарын облусунун материалдарында)» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү создөр: айыл чарбалык насыялоо, банктык насыялоо, банктык эмес каржылык-насыялык уюмдардын насыялоосу, жеңилдиктүү насыялоо, насыялык кооперация, лизинг, жерлик-ипотекалык насыялоо.

Изилдөөнүн объектиси: айыл чарбалык насыялоо тутуму (Нарын облусунун материалдарында).

Изилдөөнүн предмети: насыялоо процессинде пайда болуучу экономикалык мамилелер (Нарын облусунун материалдарында).

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: айыл чарбалык насыялоо тутумунун майнаптуу иштөөсүн жана өркүндөөсүн камсыздоочу теориялык жоболорду негиздөө жана конкреттүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн усулдары: статистикалык, тутумдук усулдар, логикалык, салыштырма ж.б. усулдар.

Алынган натыйжалар жана алардын илимий жаңылыгы: айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү зарылдыгы теориялык негизделген; Кыргыз Республикасындагы жана жеке алсак, Нарын облусундагы чарбалык насыялоонун сандык жана сапаттык талдоосу жүргүзүлгөн; айыл чарбалык насыялоонун айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн каржы субъектилеринин калыптануу өзгөчөлүктөрүн жана алардын өнүгүү деңгээлин эске алуучу, каржылык базардын субъектилеринин оптималдуу өз ара аракеттешүүсүнө түрткү болуучу функционалдык модели иштелип чыккан; Нарын облусунун айыл чарбасындагы насыялоо институттарын өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча багыттар аныкталган; экономиканын агрардык секторун мамлекеттик колдоону күчөтүү зарылдыгы негизделген; жерлик-ипотекалык насыялоо тутумунда жер ресурстарын колдонуу боюнча сунуштар берилген.

Колдонулуу даражасы: диссертациялык иште автор тарабынан сунушталган айыл чарбалык насыялоо тутумун өркүндөтүү боюнча тыянактар менен сунуштардын маанилүүлүгү аларды айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программаларын иштеп чыгууда, насыялоо тутумун өркүндөтүү боюнча чараларды Евразиялык экономикалык биримдикке кирген өлкөлөр менен экономикалык процесстерди интеграциялоо шартында иштеп чыгууда колдонуу мүмкүндүгүндө жатат.

Изилдөөнүн айрым теориялык жана практикалык иштелмелери С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинде «Акча, насыя, банктар», «Айыл чарбасынын экономикасы» өңдүү дисциплиналарды окутууда колдонулат.

Айрым сунуштар Нарындагы «Айыл Банктын» филиалындагы ишмердүүлүгүндө колдонулууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сарбагышовой Айгул Эсеновны на тему: «Совершенствование системы сельскохозяйственного кредитования (на материалах Нарынской области)», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит.

Ключевые слова: сельскохозяйственное кредитование, банковское кредитование, кредитование небанковскими финансово-кредитными организациями, льготное кредитование, кредитная кооперация, лизинг, земельно-ипотечное кредитование.

Объект исследования: система сельскохозяйственного кредитования (на материалах Нарынской области).

Предмет исследования: экономические отношения, возникающие в процессе кредитования (на материалах Нарынской области).

Цель диссертационного исследования: обоснование теоретических положений и разработка конкретных предложений, обеспечивающих эффективное функционирование и совершенствование системы сельскохозяйственного кредитования.

Методы исследования: статистический, системный, логический, сравнительный и др.

Полученные результаты и их научная новизна: уточнены теоретические аспекты, касающиеся сущности и содержание системы кредитования сельскохозяйственного производства; изучен международный опыт организации кредитования аграрного сектора экономики с целью адаптации его к отечественной практике; исследовано состояние сельскохозяйственного кредитования в Кыргызстане; сделан анализ кредитования сельскохозяйственного производства в Нарынской области; исследована роль кредита в повышении продуктивности продукции животноводства; предложены основные направления совершенствования системы сельскохозяйственного кредитования; изучены организационные аспекты системы сельскохозяйственного кредитования для совершенствования государственного регулирования кредитных отношений; рекомендованы концептуальные предложения по организации инвестиционного кредитования и его инфраструктуры с применением ипотечного механизма.

Практическая значимость диссертации: в том, что разработанные нами практические рекомендации могут найти применение в разработке стратегий и программ развития региона в части организации эффективного функционирования и совершенствования системы сельскохозяйственного кредитования, и в условиях интеграции экономических процессов со странами ЕАЭС.

Отдельные теоретические и практические разработки исследования используются при преподавании таких дисциплин, как «Деньги, кредит, банки», «Экономика сельского хозяйства» в Нарынском государственном университете имени С. Нааматова.

Рекомендации по совершенствованию системы ипотечного кредитования используются в практической работе Нарынского филиала «Айыл Банка», о чем свидетельствует акт внедрения.

SUMMARY

Sarbagyshova Aigul Esenovna's dissertation research on a subject: "Improving the lending system on agriculture (on materials of Naryn oblast)" on competition of a scientific degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.10 – finance, monetary circulation and the credit

Keywords: lending on agriculture, bank lending, lending of non-bank financial and credit institutions, preferential loans, credit cooperatives, leasing, land and mortgage lending.

Research objective: lending system on agriculture (on materials of Naryn oblast).

Object of research: economic relationship encountered in the lending process (on materials of Naryn oblast).

Aim of dissertation research: Justification of theoretical positions and designing of concrete proposals to ensure effective functioning and developing lending system on agriculture.

Research methods: the statistical and system analysis, logical and comparative analysis, etc.

Scientific novelty and the theoretical importance: theoretically proved the necessity of improving lending system on the agriculture; quantitative and qualitative analysis were made on agriculture lending in the Kyrgyz Republic and in particularly of the Naryn oblast; developed functional model of the lending system on agriculture, taking into account the peculiarities of the finance actors, agricultural producers and their level of development, promoting the optimal interaction of financial market actors; identify the areas for improvement and development of lending institutions in the agriculture of Naryn oblast; the importance of strengthening state support on the agricultural sector; recommendations on the use of land resources in the system of land and mortgage lending.

Extent of use: findings and recommendations proposed by the author of the dissertation research about improving the lending system on agriculture are offered for developing state programs on improvement of agriculture and for designing recommendations about strengthen on lending system. Some theoretical and practical development of the research are used in the educational process on disciplines "Money, the credit, banks", "Economics of Agriculture" in Naryn State University named after S.Naamatov.

Recommendations for the improvement of the mortgage lending system in the practical work of the Naryn branch of the "Aiyl Bank", which is the act of implementation.